

تربیت دینی در فضای مجازی: فرصت‌ها و تهدیدها

نویسنده: دکتر انسی کرامتی^۱

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۱۶

دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۱۲

چکیده

امروزه استفاده از فضای مجازی و امکاناتی که اینترنت در اختیار قرار می‌دهد، در تمام ابعاد زندگی انسان نفوذ یافته است که یکی از این ابعاد، حوزه دین و تربیت دینی است. با توجه به این‌که آموزش شایسته مفاهیم و ارزش‌های دینی - به عنوان سنگ بنای جامعه - مستلزم توجه به کیفیت آموزش‌های دینی است، باید به فرصت‌ها و تهدیدهای بالقوه‌ای توجه نمود که آموزش دینی در فضای مجازی می‌تواند به همراه داشته باشد.

به بیان دیگر، هر چند استفاده از فضای مجازی می‌تواند فرصت‌های آموزشی مناسبی را در تربیت دینی متربیان به همراه داشته باشد؛ اما ماهیت این فضای آموزشی به نحوی است که تهدیدهایی را در این زمینه ایجاد خواهد نمود که عدم توجه به آن‌ها می‌تواند صدمات جبران‌ناپذیری به متربیان و جامعه وارد کند؛ لذا در پژوهش حاضر که از دو قسمت تشکیل شده است، ابتدا به مفهوم‌شناسی تربیت دینی پرداخته شده و سپس امکان تحقق سه اصل از اصول تربیت دینی - پرورش تفکر و تعقل، عزت نفس، آزادگی - در فضای مجازی برای متربیان توضیح داده شده است؛ هم‌چنین، در ادامه از محدودیت‌های بالقوه فضای مجازی در این سه محور بحث شده است که عدم توجه به آن‌ها می‌تواند تربیت دینی را با چالش‌هایی مواجه سازد.

واژگان کلیدی: تربیت دینی، فضای مجازی، فرصت‌ها و تهدیدها

مقدمه

در دهه‌های اخیر، پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات، تحولات مهمی در نظام‌های آموزشی جهان ایجاد کرده و موجبات ظهور دانشگاه‌ها و نهادهایی با نظام‌های جدید یاددهی -

---

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان مشهد، گروه علوم تربیتی، keramaty_ensi@yahoo.ca

یادگیری شده است که نمونه بارز آن، نظام آموزش مجازی و دانشگاه‌های مجازی است که قدمت آن به اواخر دهه ۸۰ و اوایل دهه ۹۰ میلادی برمی‌گردد. (مدانلو و سالاریان، ۱۳۹۰: ۱۳۲)

عمده‌ترین دلیل گسترش نظام آموزش مجازی، مزایای فراوان آن از جمله قابلیت عمومیت یافتن و هزینه‌های کمتر نسبت به آموزش سنتی است؛ (شاه‌بیگی و نظری، ۱۳۹۰: ۵۳) اما آموزش مجازی چیست؟

نصیری (۱۳۸۴: ۹۵) در پاسخ به این سؤال بیان می‌کند که کلمه مجازی از واژه لاتین^۱ یا واژه فرانسوی^۲ به معنای ظرفیت- بالقوه- است؛ یعنی چیزی که واقعی نیست ولی امکان تحقق دارد.

یک شیء مجازی از نظر فیزیکی واقعی نیست؛ ولی خصوصیات ماده مورد نظر را دارد یا به عبارت دیگر، نمایشی از آن شیء است؛ پس می‌توان گفت که یک شیء مجازی وجود دارد، اما قابل لمس نیست.

به همین ترتیب آموزش مجازی، نماینده الکترونیکی آموزش واقعی با همان مشخصه‌ها و ویژگی‌ها است؛ این خصوصیات از طریق رایانه و ابزارهای فناوری اطلاعات تحقق می‌یابد، پس وجود دارند؛ اما قابل لمس نیستند. آموزش مجازی از قدرت شبکه‌های کامپیوتری، تکنولوژی‌های اینترنت، شبکه‌های ماهواره‌ای و علوم جدید دیجیتال بهره می‌برد و در اصل هنر استفاده از تکنولوژی شبکه‌ها به منظور طراحی، انتخاب، تحول و اداره فرایند آموزشی است.

آموزش مجازی توسط رسانه‌های ارتباطی جدید تحقق می‌یابد؛ این رسانه‌ها در عصر حاضر نفوذی کامل در زندگی روزمره انسان‌ها پیدا نموده‌اند، به طوری که زندگی معاصر بدون رسانه‌های جدید ارتباطی غیر قابل تصور است.

-
1. Virtualis
  2. Virtuel

دین و آموزش مسائل دینی نیز یکی از موضوعاتی است که وارد حوزه‌های رسانه‌ای شده و گذشت زمان در مورد تمام ادیان نشان داده است که ناسازگاری هویتی میان رسانه‌های مدرن و دین وجود نداشته و امکان تعامل و ایجاد رابطه همزیستی میان این دو، نه تنها امکان پذیر بوده بلکه ضروری و الزامی است. (کاظمیان، ۱۳۹۱: ۱۲۴)

از طرف دیگر، حفظ دین به عنوان زیربنای اعتقادی جامعه و تداوم فرهنگ دینی مستلزم توجه به کیفیت تعلیم و تربیت است؛ چرا که تعلیم و تربیت واقعی و همه‌جانبه انسان وقتی حاصل می‌گردد که آدمی مطابق دستورهای دینی در زندگی رفتار کند. (کشاورز، ۱۳۸۷)

اگر افراد جامعه زندگی خود را بر مدار دین و خدا باوری معنا کنند، سلامت و سعادت جامعه در همه ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تضمین می‌شود. جامعه ای که دینی می‌اندیشد و دینی رفتار می‌کند، جامعه‌ای است که می‌تواند خوشبختی و پیشرفت واقعی را در خود متجلی سازد. (حسین‌زاده و مشرفی، ۱۳۸۹: ۴۲)

نظام جمهوری اسلامی ایران با محوریت دین و فرهنگ اسلامی پایه‌گذاری شده و به همین جهت با گذشت حدود چهار دهه از آغاز انقلاب اسلامی، روش‌ها و ابزارهای متعددی برای حفظ و تعمیق باورها و اعتقادات دینی در مردم مورد استفاده قرار گرفته است.

تقوی‌نسب و همکاران (۱۳۸۸) توضیح می‌دهند که اگر تربیت دینی بتواند از نظر محتوا، اجرا و روش‌ها با نیازهای مخاطبش منطبق شود و با خود نوآوری و تازگی به همراه داشته باشد، گام مؤثری برای جذب افراد به دین و دینداری برداشته است.

یکی از نوآوری‌هایی که می‌تواند در زمینه تربیت دینی مورد توجه قرار گیرد، استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های ارتباطی جدید است. قابلیت‌های متنوع این فناوری، به طراحان و برنامه‌ریزان آموزش‌های مجازی این امکان را می‌دهد تا برای مخاطبان مختلف و طیف‌های سنی متفاوت، دوره‌های آموزشی با کیفیت‌تری را تدارک ببینند (سراجی و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۴)

هم‌چنین تحقیقات نشان می‌دهد که آموزش مجازی در صورت تدوین مناسب محتوای آموزشی و ارزشیابی مطلوب، سیستم موفق و کارآمدی است؛ زیرا بیشتر - ۹۴ درصد- فراگیرانی که دوره‌های آموزش مجازی را طی کرده‌اند، بر این باورند که در مقایسه با کلاس‌های حضوری یادگیری بیشتری داشته‌اند. (وفایی نجار و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲۱)

در عین حال، باید توجه داشت که استفاده از هر ابزاری در راستای دستیابی به اهداف و به ویژه تربیت دینی دارای فرصت‌ها و محدودیت‌هایی است؛ لذا سیاستگذاران، برنامه‌ریزان و مجریان برنامه‌های آموزشی تربیت دینی برای حرکت به سمت راه‌اندازی دوره‌های آموزش مجازی و اطمینان خاطر- غالباً- به شواهد پژوهشی معتبری نیاز دارند.

بر این اساس در پژوهش حاضر، به این سؤال پاسخ داده می‌شود که مهم‌ترین فرصت‌ها و تهدیدهای استفاده از فضای مجازی برای تربیت دینی چیست؟ هم‌چنین قبل از پاسخ به این سؤال به مفهوم‌شناسی تربیت دینی و اصول حاکم بر آن که باید در تربیت دینی مجازی مورد توجه قرار گیرد؛ پرداخته می‌شود.

مفهوم‌شناسی تربیت دینی

در مورد تربیت دینی تاکنون تعاریف متعددی ارائه شده است که برای دستیابی به تعریفی جامع، ابتدا به معروف‌ترین تعریف از دو مفهوم دین و تربیت پرداخته شده و سپس برخی از مهم‌ترین تعاریف تربیت دینی برای دستیابی به جمع‌بندی مطرح می‌شود.

علامه طباطبایی (۱۳۶۶، ج ۱۶: ۲۲۸) ذیل تفسیر آیه ۳۰ سوره روم در تعریف دین بیان می‌کند: دین عبارت است از اصول علمی و سنن و قوانین عملی که برگزیدن و عمل به آن‌ها تضمین‌کننده سعادت حقیقی انسان است؛ از این رو لازم است دین با فطرت انسان هماهنگ باشد تا تشریح با تکوین مطابقت داشته باشد و به آن‌چه آفرینش انسان اقتضای آن را دارد، پاسخ گوید.

کشاوری (۱۳۸۷: ۹۹) نیز تربیت را زمینه‌سازی برای کمک کردن به متربی جهت شکوفاسازی قابلیت‌ها و توانش‌های درونی وی تعریف می‌کند؛ بنابراین در تربیت، بحث هدایت و فراهم‌آوری زمینه‌های مساعد برای متربی مطرح است نه ایجاد یک امر بدون زمینه که نوعی تحمیل یا واردسازی زورمندانه باشد.

با این تعاریف از دین و تربیت، تربیت دینی عبارت است از مجموعه اعمال عمدی و هدفدار به منظور آموزش گزاره‌های معتبر یک دین به افراد دیگر به نحوی که آن افراد در عمل و نظر به آن آموزه‌ها متعهد و پایبند گردند.

تربیت دینی به معنای به فعلیت رساندن کمالات بالقوه معنوی در متربی است. به بیان دیگر، عبارت است از ایجاد تغییر تدریجی در متربی برای سیر از «بودن» به «شدن» یا انتقال از وضعیت بالقوه به بالفعل بر اساس اهداف و ارزش‌های دینی در هر یک از ابعاد یا ساحت‌های بدنی، شناختی، عاطفی و رفتاری. (ساجدی، ۱۳۸۴: ۹۵) داوودی (۱۳۸۳)، تربیت دینی را مجموعه اعمال عمدی و هدفدار به منظور آموزش گزاره‌های معتبر یک دین می‌داند که منجر به پایبندی افراد در نظر و عمل به آن آموزه‌ها می‌شود. بر این اساس، تربیت دینی در هر مکانی قابل اجرا بوده و آموزش آموزه‌های تمام ادیان را می‌تواند شامل شود.

لوین^۱ (۲۰۰۹) نیز معتقد است تربیت مبتنی بر دین بیانگر همسویی میان اعتقاد، توکل و پیروی یا اطاعت است.

علی‌رغم معانی متفاوتی که از جانب صاحب‌نظران عرصه دین یا تربیت برای مفهوم مشترک تربیت دینی بیان می‌شود، یک اشتراک معنایی در این رابطه قابل ملاحظه است؛ به نحوی که - غالباً - تربیت دینی متشکل از سه عنصر شناختی، عاطفی و عملی قلمداد می‌گردد.

به طور کلی، تربیت دینی را می‌توان به معنی شکوفایی استعدادهای متربی جهت پیوستگی متقابل ذهن، قلب و بدن در راستای حرکت به سوی کمال مطلق دانست؛ لذا همان‌طور که نوروزی و بدیعیان (۱۳۸۸: ۹۴) نیز بیان می‌کنند تربیت دینی به معنای اعم محدود به مسائل اعتقادی، معنوی و یا اخلاقی نمی‌شود؛ بلکه رفتار و اندیشه آدمی را در سایر ابعاد فرهنگی، سیاسی، اعتقادی، عاطفی و هیجانی در بر می‌گیرد و در یک کلمه شخصیت انسان را پوشش می‌دهد.

فرصت‌های فضای مجازی برای تربیت دینی

وسایل ارتباطی جدید و به ویژه فضای مجازی برای تربیت دینی دارای فرصت‌های مفید و ظرفیت‌های متعددی است؛ به نحوی که سه مورد از مهم‌ترین اصول تربیت دینی انسان شامل پرورش تعقل و تفکر، عزت نفس و حریت یا آزادی توسط فضای مجازی به بهترین نحو قابل تحقق هستند که در ادامه به چگونگی این موضوع با توجه به اصول نامبرده پرداخته می‌شود.

۱. پرورش تعقل و تفکر

فکر، تلاش و پویایی است که به هنگام مواجهه انسان با مسائل، در وی جریان می‌یابد و با توجه به ویژگی تفکر در آدمی، باید این پویایی بی‌وقفه اندیشه را هدایت کرد که این امر، بیانگر شاخص عقل است.

در زبان عرب، عقل به معنای بند و بازداری است و در قرآن کریم، مفهوم خاصی برای آن در دو سطح شناخت و عمل به کار رفته است. در سطح شناخت، عقل‌ورزی به معنای آن است که افراد، تلاش‌های شناختی خویش را به نحوی تحت ضبط و کنترل درآورند که از کجروی در اندیشه مصون مانده و به شناخت یا بازشناسی امر مورد نظر راه یابند. در سطح عمل نیز به معنای عملی است سنجیده که توسط بازداری‌های برخاسته از تأمل، کنترل می‌شود و چون افراد به کمک شناخت‌هایی که به دست آورده‌اند به تأمل در مورد عمل خود می‌پردازند؛ پس عقل‌ورزی در مقام عمل به معنای پوییدن در پرتو شناخت‌ها است. (کشاورز، ۱۳۸۷: ۱۰۰)

در تعلیم و تربیت، چیزی به اندازه تفکر و پرورش آن اهمیت ندارد؛ زیرا جریان تربیت از مسیری آگاهانه و مبتنی بر تعقل می‌گذرد؛ پس عملی آگاهانه، ارادی و مبتنی بر تفکر است که با فعالیت علمی همراه بوده و برای متحد ساختن ذهن و جسم یا فکر و عمل فراگیرنده تلاش می‌کند. (رحیمی، ۱۳۸۸: ۵۷-۴۹)

اهمیت پرورش عقل در دین اسلام نیز به اندازه‌ای است که قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ»؛ (انفال، ۲۲) بدترین موجودات آن‌هایی هستند که تعقل نمی‌کنند.

هم‌چنین یکی از اهداف بعثت انبیاء، شکوفایی استعدادها و کمال بخشیدن به قوه تعقل و تفکر انسان مطرح شده است؛ به نحوی که پیامبر اکرم ﷺ فرموده‌اند: خداوند هیچ پیامبر و رسولی را مبعوث نکرد مگر این‌که عقل را کمال بخشد.

برخی از پژوهشگران مانند فشیون^۱ و همکاران (۲۰۰۲: ۴۳) معتقدند آموزش دادن- صرفاً- به معنای یاد دادن اندیشیدن به فراگیران است؛ اندیشیدن نیز فرآیندی است که عواملی مانند دانش و اطلاعات، مهارت‌های تفکر (مشاهده، تعیین روابط علی، فرضیه‌سازی، تفسیر، تحلیل، ترکیب و تعمیم) و نگرش (علاقه به تردید نسبت به قضاوت خود، گرایش به طرح سؤال، اشتیاق برای قبول شواهد معتبر و تلاش در برطرف کردن ابهام‌ها) در آن دخالت دارند.

به طور کلی، استفاده از فضای مجازی در تربیت دینی از چند جهت می‌تواند به پرورش تفکر و تعقل در متریان منجر شود:

- با در نظر گرفتن بحث‌های گروهی مجازی، به ویژه در نوع غیر همزمان؛ نتایج پژوهش‌های متعددی مانند پژوهش گیلر^۲ و همکاران (۲۰۰۸)

---

1. Facione
2. Guiller

نشان داده است که به دلیل وجود زمان بیشتر برای تفکر، متریان می‌توانند موفق‌تر از بحث‌های گروهی حضوری عمل کرده و مهارت تفکر انتقادی را در خود رشد دهند. از طرف دیگر، برخورداری از مهارت تفکر انتقادی نیز برای بررسی صحت عبارات و شبهات دینی بسیار ضروری است.

- با توجه به امکان دسترسی سریع و آسان به منابع مختلف و معتبر دینی توسط اینترنت، متریان می‌توانند به اطلاعات وسیعی در مورد ابهامات و سؤالات دینی خود دست یافته و در مورد گزینش بهترین و مناسب‌ترین منابع، پژوهش کنند که چنین جستجو و پژوهشی نیز به مرور منجر به تقویت قوه تفکر و تعقل متریان می‌شود.
- در برنامه‌هایی که امکان برقراری تعامل توسط نوشتن برای افراد وجود دارد- همان‌طور که پژوهش سجادی و ایمان‌زاده (۱۳۸۶: ۱۱) نیز نشان می‌دهد- تفکر و نوآوری و چندگانگی و عدم تجانس برای افراد به ارمغان آورده می‌شود.
- در مباحث آنلاین، بحث زمانی شروع می‌شود که داوطلبان درک خود را از مسئله‌ای بیان می‌کنند. در خلال مطرح کردن ایده‌ها، افراد گاهی با شیوه‌های جدید حل مسئله رو به رو می‌شوند و به آنچه که خود مطرح کرده‌اند، فکر می‌کنند؛ بنابراین سطح جدیدی از درک یک موضوع را بازسازی و تولید می‌کنند که این فرایند با بحث در مورد چشم‌اندازهای متفاوت- مانند مطلبی که درک منحصر به فردی از مسئله را نشان می‌دهد- ادامه یافته و گاهی منجر به ایجاد ایده‌هایی مستحکم‌تر از آن چیزی می‌شود که آن‌ها قبل از شروع بحث داشتند. (مقدم، ۱۳۹۲: ۱۵۶)

۲. عزت نفس

عزت در اصل به معنای صلابت و حالت شکست‌ناپذیری است؛ حالتی در انسان که نمی‌گذارد مغلوب کسی گردد و شکست بخورد.

خدای متعال خود را متکفل برآورده عزت انسان دانسته و یکی از صفات الهی «رب العزه» است.

از طرف دیگر، برای تأمین عزت در متربیان باید احساس عزت را در آنان به وجود آورد تا مجالی برای تکوین احساس ذلت نماند، ظهور احساس عزت نیز در گروهی آن است که انسان خود را قادر بر کاری بداند؛ پس لازم است که فرد- خود- را کارآمد ببیند و این نیز حاصل آن است که مربی با رفتاری کرامت‌آمیز، بسترهای لازم را برای بروز توانایی متربیان با حفظ عزت نفس آنان فراهم آورد؛ لذا از آن جهت که متربیان به عنوان موجودات انسانی دارای عزت نفس هستند، مربی در امر تربیت دینی باید توجه داشته باشد که این انسان‌های کریم و صاحب عزت، نیازمند امر هدایت هستند تا کرامت و عزت آنان بروز و ظهور یابد. (کشاوری، ۱۳۸۷: ۱۰۳)

عزت یا عزت نفس یکی از مهم‌ترین ثمرات تربیت دینی است. ثمره تربیت دینی نیز پرورش انسانی است که حرمت، شرافت و شخصیت برای خود قائل است و بزرگواری خود را در همه حال حفظ می‌کند؛ یعنی سختی و راحتی و شکست و پیروزی، او را به سستی و تباهی نخواهد کشاند و هرگز تن به خواری و زبونی نخواهد داد. (نوروزی و بدیعیان، ۱۳۸۸: ۹۹)

استفاده از فضای مجازی در تربیت دینی از چند جهت می‌تواند منجر به رشد احساس عزت نفس در متربیان شود:

- از آن‌جا که در تولید محتوای آموزش دینی می‌توان از عناصر متفاوتی مانند صوت و تصویر، امتحانات کوتاه‌مدت، تعامل با فراگیر و سایر موارد برای تأکید مجدد در فراگیری هدفمند استفاده نمود، قدرت نگهداری اطلاعات و یادگیری در فراگیران افزایش می‌یابد (شاه‌بیگی و نظری، ۱۳۹۰: ۴۹)

که این امر منجر به افزایش عزت نفس آن‌ها در درک و یادگیری متون دینی با سهولت و به بهترین وجه می‌شود؛ چون پژوهش‌ها نشان داده‌اند- معمولاً- افرادی که توانایی یادگیری پایین‌تری دارند، دارای عزت نفس پایین‌تری نیز هستند.

- با توجه به این‌که آن‌چه در فضای مجازی تولید و ارائه می‌شود، پس از مدتی نیز به همان صورت اولیه قابل دستیابی است؛ پس در صوتی که فراگیران یک قسمت از مطلبی را فرا نگیرند، می‌توانند در زمانی مناسب به آن رجوع کرده و دوباره به مطالعه و بررسی آن بپردازند؛ چنین امکانی از آن جهت قابل اهمیت است که در کلاس‌های درس سنتی آموزش دینی اگر متریی مطلب یا مفهومی را نیاموزد یا برای لحظاتی حواسش پرت شود، امکان دستیابی به آن‌چه از دست رفته می‌تواند بسیار دشوار و در مواردی غیر ممکن باشد؛ لذا امکان یادگیری مطالب ارائه شده توسط بررسی مجدد آن‌ها در فضای مجازی می‌تواند منجر به افزایش عزت نفس متریان شود.

- استفاده از شبکه‌های مجازی و تالارهای گفتگو یا کنفرانس‌ها می‌تواند منجر به ایجاد اجتماع و برقراری تعامل مطلوب با کمترین پیامد منفی برای اعضا شود. از یک طرف به علت امکان مخفی‌سازی هویت در شبکه‌های مجازی، اعضای یک گروه- آزادانه- می‌توانند به بیان مسائل و دغدغه‌های دینی خود بپردازند بدون این‌که مورد توبیخ مستقیم قرار گیرند و از طرف دیگر، چنین فضایی منجر به افزایش مشارکت افرادی که از سخن گفتن در جمع هراس دارند یا از نظر گفتاری، ضعف داشته‌ و- نسبتاً- کم‌روتر هستند، شده و از این رو می‌تواند عزت نفس افراد را حفظ و ارتقا دهد.

۳. حریت و آزادگی

حریت به معنای آزادگی و آزادمنشی است، بیرون شدن از بندگی مخلوقات و بریدن از تعلقات است و رسالت همه پیامبران الهی علیهم السلام نیز این بوده که انسان را به آزادی حقیقی و بندگی خدا رسانده و از بندگی غیر خدا آزاد سازند؛ لذا مربی در امر هدایت‌گری باید فعالیت‌های تربیتی خویش را چنان تنظیم کند که متریان، منشی آزاد بیابند و از شخصیتی مستقل برخوردار گردند.

آزادی نیز هم در شکل سلبی و هم در شکل ایجابی آن مورد نظر می‌باشد؛ در شکل سلبی، مربی نباید مانع انجام فعالیت‌های آزادانه متریان گردد، چون انجام فعالیت‌های آزادانه باعث می‌گردد استعدادهای متریان شکوفا گردیده و در نتیجه مربی شناخت بیشتری نسبت به متریان به دست آورد و بهتر بتواند امر هدایت‌گری آنان را متکفل گرداند و پیامد دیگر آن این است که انگیزه فعالیت در متریان نیز تقویت می‌گردد. در شکل ایجابی نیز به معنای آن است که متریان بتوانند در سایه روشنایی عقل خویش - با کنترل تمایلات نفسانی - راه درست را بیابند. (کشاوری، ۱۳۸۷: ۱۰۷)

با توجه به این‌که آموزش‌های مجازی مبتنی بر تفاوت‌های فردی افراد، به شکل‌های متنوعی می‌تواند طراحی و ارائه شود، استفاده از فضای مجازی در تربیت دینی نیز از چند جهت می‌تواند منجر به تحقق اصل حریت و آزادگی در متریان شود؛ به نحوی که:

- آموزش الکترونیکی این امکان را برای متریان فراهم می‌کند تا به میل خود و متناسب با توان یادگیری، سرعت پیشرفت درسی را تعیین کند. در این شیوه آموزش، افرادی که از سطح اطلاعات بالاتری برخوردارند، می‌توانند مطالب ساده‌تر را به سرعت بگذرانند؛ در حالی که متریان ضعیف‌تر می‌توانند وقت بیشتری را صرف یادگیری همان مطلب کنند که این امر در مقایسه با کلاس‌های حضوری موجب کاهش نگرانی و

اضطراب این‌گونه فراگیر ناشی از عدم توانایی همگامی با سایرین نیز می‌شود (شاه بیگی و نظری، ۱۳۹۰:۵۱). به بیان دیگر، متریان آزاد هستند که سرعت پیشرفت خود را آزادانه تعیین کرده و مطالب مورد نیاز را با انتخاب خود، تعیین و مطالعه کنند.

- انعطاف‌پذیری مکانی و زمانی آموزش توسط فضای مجازی به متریان این آزادی را می‌دهد تا هر موقع که از نظر آن‌ها مناسب است و احساس نیاز به یادگیری دارند، وارد جریان آموزش شده و به یادگیری بپردازند.

- از آن‌جا که با کمک فناوری می‌توان با سرعت به اطلاعات لازم دسترسی داشت؛ (وفایی نجار و همکاران، ۱۳۹۰:۱۲۴) چون موضوعات و محتویات تغییر یافته و به سرعت بر روی سرویس‌های مربوطه قرار می‌گیرد- پس متریان در علم‌آموزی احساس آزادی بیشتری خواهند داشت؛ همچنین، اهمیت پرداختن به تفاوت‌های فردی در عرصه تعلیم و تربیت دینی همواره به عنوان اصلی اساسی در اسلام نیز مد نظر قرار گرفته است.

به عنوان مثال؛ در سوره بقره این موضوع به طور صریح مطرح شده و متناسب‌سازی تکالیف دینی با اوضاع و احوال جسمی و حتی موقعیت مکانی و زمانی افراد، بیانگر کاربردی شدن این اصل در رویکرد تربیتی دین اسلامی نیز هست. (نوروزی و بدیعیان، ۱۳۸۸:۱۰۱)

تهدید (چالش‌های) فضای مجازی برای تربیت دینی

چالش‌های نظم و انضباط آموزشی، مدیریت آموزش یا تدریس و ارزشیابی سه مورد از مهم‌ترین تهدیدها در این زمینه هستند که در ادامه به بررسی این موارد پرداخته می‌شود:

۱. نظم و سلسله‌مراتب آموزشی

نظم و انضباط یکی از اصول تربیت است (سجادی و ایمان‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۶) و نمی‌توان شرایط تربیتی یا یک محیط آموزشی را تصور کرد که فاقد نظم و انضباط باشد؛ اما به نظر می‌رسد استفاده از فضای مجازی برای آموزش دینی، اصل نظم در محیط آموزشی را با چالش مواجه می‌سازد، زیرا:

- تمام متربیان در برنامه‌های مجازی ناهمزمان و حتی برخی از برنامه‌های مجازی همزمان آزاد هستند که هر موقع و هر زمان که تمایل دارند، وارد فضای آموزشی شده و به یادگیری بپردازند؛ در حالی که آموزش در فضای غیر مجازی در یک مکان و زمان مشخص رخ داده و این امر منجر به جدیت فضای آموزش و استمرار یادگیری متربیان می‌شود.
- به عنوان مثال- در یک گفتگوی مجازی- ایده‌های کسانی که زودتر وارد فضای مبحث می‌شوند، به صورت یک رشته زمانی در ابتدای زنجیره بحث و نظر افرادی که دیرتر وارد این فضا می‌شوند در انتهای زنجیره زمانی قرار می‌گیرد. این ساختار سلسله‌مراتب زمانی منجر به طولانی شدن رشته زمان در مباحث مجازی شده و موجب می‌شود کسانی که دیرتر وارد این فضا می‌شوند به مباحث ابتدا یا انتهای زنجیره، توجه کمتری داشته باشند؛ (مقدم، ۱۳۹۲: ۱۵۴) لذا سؤالات و ابهاماتی که مطرح می‌کنند برای افرادی که از ابتدای بحث- زودتر- حضور داشته‌اند، به عنوان نوعی عامل مختل کننده نظم فکری ایشان محسوب شود.
- تکثر و تنوع افرادی که در یک بحث یا محیط یادگیری مجازی شرکت می‌کنند منجر می‌شود هر کس از ظن خود به اظهارنظر در مورد یک موضوع واحد تربیتی بپردازد. اعضا در یک محیط یادگیری مجازی دارای

دیدگاه‌های متفاوت و پیشینه و دانش دینی متفاوت و در سطوح مختلف هستند؛ لذا طرح مباحثی از جانب آن‌ها که منجر به کشاندن متریبان به جهات مختلف خواهد شد، امکان ایجاد نظم لازم برای یادگیری را از بین خواهد برد و یادگیری عمیق در یک موضوع را به دنبال نخواهد داشت؛ هم‌چنین به دلیل پراکندگی و تنوع مواردی که مطرح می‌شود- بیشتر- منجر به آشفتگی ذهنی متریبان می‌شود.

- علاوه بر نظم- معمولاً- در محیط‌های آموزشی نوعی سلسله‌مراتب وجود دارد. تعلیم و تربیت دینی نیز مبتنی بر سلسله‌مراتب است و این سلسله‌مراتب در دیدگاه اسلام درباره علم و علما به وضوح یافت می‌شود؛ به نحوی که خداوند در رأس این سلسله‌مراتب بوده و انبیاء و پیامبران و ولی در سطوح بعدی آن هستند. در تعلیم و تربیت مبتنی بر سلسله‌مراتب- معلم- منبع اقتدار محسوب می‌شود و نقشی که سلسله‌مراتب در جریان فعالیت‌های تربیتی ایفا می‌کند، تقویت کنترل جریان اطلاعات توسط معلم است. به واسطه این نوع رابطه سلسله‌مراتبی است که معلمان به راحتی جریان انتقال اطلاعات را در کنترل دارند و اجازه نمی‌دهند هر نوع اطلاعاتی به دانش‌آموزان منتقل شود؛ (سجادی و ایمان‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۵-۱۴) اما در فضای مجازی چنین سلسله‌مراتبی حاکم نیست.

به عنوان مثال- در یک گفتگوی آنلاین- در مطالب ارسالی توسط کاربران، پراکندگی ملاحظه می‌شود و در بیشتر موارد داوطلبان در مسیر اهداف درس حرکت نمی‌کنند؛ چون تصویر بزرگ و جامعی از مطالب ارسال شده ندارند.

۲. مدیریت آموزش یا تدریس

مدیریت تدریس و آموزش در مورد موضوعات دینی در فضای مجازی نیاز به مهارت و قابلیت‌های ویژه‌ای دارد و چنانچه مدرسان فاقد مهارت‌های لازم در این زمینه باشند، تربیت دینی متریان عقیم خواهد ماند؛ به نحوی که:

- چون مدرس حضور فیزیکی ندارد و نمی‌تواند از زبان بدن خود برای برقراری تعامل استفاده کند؛ پس محتوای آموزشی که تدارک می‌بیند باید به اندازه کافی برانگیزاننده باشد، در غیر این صورت متریان محیط آموزشی را ترک خواهند کرد یا یادگیری عمیق در آن‌ها رخ نخواهد داد. از آنجا که هدف اولیه مربی ایجاد نیاز و خلأ و عدم تعادل در ساختار شناختی و عاطفی متربی نسبت به مسائل دینی است تا وی به دلیل نیاز طبیعی تعادل جویی - خود- درصدد رفع این نیاز برآیند؛ بنابراین باید قادر به تدارک یک محیط آموزشی مناسب و برانگیزاننده برای متریان خود باشد. در این زمینه کاظمیان (۱۳۹۱: ۱۲۸) به بیان راهبردهای متنوعی در تربیت دینی پرداخته که برخی از آن‌ها در فضای مجازی می‌تواند توسط مدرسان برای آموزشی اثربخش مورد استفاده قرار گیرد. مهم‌ترین این راهبردها عبارتند از:

- سادگی؛ هر چه اعلان پیام، صریح‌تر و هدف آن مشخص‌تر باشد، درک آن نیز ساده‌تر و توسط جمع بیشتری از مخاطبان رمزگشایی خواهد شد.
- تکرار؛ یکی از پرکاربردترین راهبردهای تبلیغاتی برای تأثیرگذاری در اذهان عمومی است، چون تکرار پیام به دیده شدن و شنیده شدن آن در میان انبوه پیام‌ها کمک می‌کند؛ البته اگر تکرار از آستانه تحمل مخاطبان بالاتر رود، به دلزدگی خواهد انجامید، در این صورت نه تنها تبعیت افزایش نمی‌یابد؛ بلکه به واکنش مطلوب نیز منجر نخواهد شد.

- ارائه توجیه منطقی؛ هدف این راهبرد، رساندن پیامی منطقی به مخاطبان است و سعی بر آن است تا تنها با خلق یک تصویر جذاب و یا یک شعار پرتحرک و پرجاذبه به هدایت فرد اقدام نگردد؛ بلکه همواره با منطق استقلال و بیان واقعیت‌ها، مخاطبان در جریان واقعیت پیام قرار گیرند.
- بیان نمادین؛ نمادگرایی یک ابزار دانش کهن و اصولی‌ترین راه بیان مفاهیم است. نماد، اندیشه را برمی‌انگیزاند و انسان را به تفکر بدون گفتار رهنمون می‌شود که ترجمان کوششی است جهت دستیابی و تجسم مفاهیمی که ورای ابهامات، انسان را احاطه کرده‌اند.
- زیباشناسی؛ زیباگویی و فصاحت و بلاغت بهترین اهرم برای جذب مردم است، همان‌گونه که قیافه زیبا و موزون نقش مهمی در تأثیر کلام دارد.
- ایجاد احساس نشاط و طنز؛ استفاده از بیان تصویری و نوشتاری مفرح و طنزگونه در مقایسه با پیام‌های جدی و غیر صمیمی - در ایجاد تمایل در مخاطبان - اثربخش‌تر به نظر می‌رسد. این نوع تبلیغات با تغییر نگرش و ایجاد احساسات مثبت، نه تنها تمایل و علاقه مخاطبان را به تبلیغ بیشتر نموده؛ بلکه گرایش و احساس او را نسبت به یک پدیده شدت می‌بخشد و در میان سایر اعلان‌ها، بیشتر در مورد آن صحبت شده و به یاد می‌ماند. از سوی دیگر، مخاطبان در برابر مسائل مطرح شده با جنبه طنز، کمتر موضعی سختگیرانه اتخاذ می‌نمایند؛ اما دست یافتن به راهبرد بیانی شوخ‌طبعانه در اعلان که در راستا و مرتبط با موضوع مطرح شده باشد،

نیاز به خلاقیت و دقت بیشتری دارد؛ چون اگر مربی، طنزی قوی و مرتبط را ارائه ندهد، نتیجه‌ای معکوس دربرخواهد داشت و اگر به سوی بیان هجوگونه و کنایه‌آمیز سوق یابد، ممکن است مفهومی توهین‌آمیز یافته و موجب رنجش و رویگردانی متریان شود؛ لذا در این زمینه باید بسیار هوشیارانه عمل نمود.

- از آن‌جا که تعداد زیاد داوطلبان در کلاس‌های آنلاین منجر به کم‌رنگ شدن حضور مدرس می‌شود و وی فرصت کمتری برای بحث خواهد داشت؛ در نتیجه بسیاری از متریان ممکن است کمتر مشارکت کرده یا عمدتاً بحث‌های نامرتبط داشته باشند. نتایج پژوهشی مقدم (۱۳۹۲: ۱۵۲) نیز نشان می‌دهد زمانی که دانشجویان از کلاس‌های آنلاین بازخورد کافی دریافت نمی‌کنند، تعامل ضعیف‌تری داشته و مشارکت نازل‌تری نشان می‌دهند؛ به علاوه وقتی مدرس کناره‌گیری می‌کند، در مطالب ارسالی توسط کاربران پراکندگی ملاحظه می‌شود. نتایج پژوهشی یعقوبی و همکاران (۱۳۸۷: ۱۶۷) بیانگر مهارت‌های مورد نیاز مدرس در فضای مجازی است که مهمترین این مهارت‌ها برای تربیت دینی عبارتند از:

- مدیریت و تشویق؛ شامل مدیریت زمان، ارزشیابی پیشرفت متریان در طول دوره تحصیلی، تشویق آن‌ها به ارائه بازخورد، جستجوگری و نیز هدایت ایشان در انجام تحقیق.
- حضور و تعامل مجازی؛ شامل تعامل با فراگیران، شروع و هدایت بحث‌ها.
- پشتیبانی از متریان؛ ارجاع به منابعی فراتر از منابع ارائه شده در دوره و یا مدیریت انفرادی آن‌ها.

- مهارت و تعهد الکترونیکی؛ پاسخ به نامه‌های الکترونیکی در محدوده زمانی مناسب، مهارت در تولید محتوای الکترونیک و هدایت سؤال‌ها و جواب‌ها.
- تامین محیط تعاملی؛ شامل فراهم کردن فرصت‌هایی برای کار گروهی، مدیریت کار گروهی، تلخیص و جمع‌بندی نظرات.
- نگرش مثبت و تسهیل‌گری؛ مهارت در تدریس پیوسته یا آنلاین، نگرش مثبت به یادگیری الکترونیکی، هدایت و تسهیل‌گری به جای آموزش‌گری.

۳. ارزشیابی

ارزشیابی آموزشی فرایندی است که طی آن داده‌های مختلف مربوط به یک واقعه آموزشی، جمع‌آوری، تحلیل و تفسیر می‌گردد و سپس بر اساس آن تحلیل‌ها درباره میزان اثربخشی آن واقعه آموزشی تصمیم‌گیری می‌شود (بازرگان، ۱۳۹۵: ۳۰۸).

انجام ارزشیابی در محیط مجازی دارای فواید متعددی است؛ به عنوان مثال در این نوع آموزش نه تنها ارزشیابی با سرعت بیشتری انجام می‌شود، بلکه حرکت به سوی خودارزشیابی که می‌توان آن را یکی از اهداف مهم آموزش و پرورش دانست - این‌جا - درحال شکل‌گیری است؛ زیرا پی‌گیری وضعیت آموزشی افراد و میزان پیشرفت آن‌ها در فضای مجازی به راحتی قابل بررسی است و فراگیر با ارزشیابی مستمر خود به شناخت بهتری نسبت به خودش دست می‌یابد که به طور قطع در پیشرفتش مؤثر خواهد بود؛ اما در کنار فواید بی‌شمار ارزشیابی در محیط مجازی، یک چالش عمده نیز در این زمینه وجود دارد.

همان‌طور که پیش‌تر نیز طرح شد، تربیت دینی از سه عنصر شناختی، عاطفی و عملی تشکیل شده و به معنی شکوفایی استعدادها و متربی جهت پیوستگی متقابل ذهن، قلب و بدن در راستای حرکت به سوی کمال مطلق است؛ اما انعطاف‌پذیری

فضای مجازی از نظر زمان، مکان، تعداد متربی و ویژگی‌ها و سطوح آن‌ها، ارزشیابی را به ویژه از نظر عملی و نگرشی با چالش مواجه می‌سازد. به عبارت دیگر، این سؤال همواره برای مدرسان مجازی مطرح است که:

- چگونه بدون تعامل مستقیم با متربیان قادرند به بررسی تغییرات نگرشی و رفتاری آن‌ها در مورد امور دینی بپردازند؟

نتیجه‌گیری

رسانه‌های ارتباطی جدید در عصر حاضر نفوذی کامل در زندگی روزمره انسان‌ها پیدا نموده‌اند؛ به طوری که زندگی معاصر بدون استفاده از آن‌ها غیر قابل تصور است. دین و آموزش مسائل دینی نیز یکی از موضوعاتی است که به شکل جدی وارد حوزه‌های رسانه‌ای شده و گذشت زمان در مورد تمام ادیان نشان داده است که ناسازگاری هویتی میان رسانه‌های مدرن و دین وجود نداشته و امکان تعامل و ایجاد رابطه همزیستی میان این دو، نه تنها امکان‌پذیر - بلکه - ضروری و الزامی است (کاظمیان، ۱۳۹۱: ۱۲۴). تحقیقات بیانگر آن است که آموزش مجازی در صورت تدوین مناسب محتوای آموزشی و ارزشیابی مطلوب، سیستم موفق و کارآمدی است؛ زیرا بیشتر - ۹۴ درصد - فراگیرانی که دوره‌های آموزش مجازی را طی کرده‌اند، بر این باورند که در مقایسه با کلاس‌های حضوری یادگیری بیشتری داشته‌اند؛ (وفایی نجار و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲۱) در عین حال، استفاده از هر ابزاری در راستای دستیابی به اهداف و به ویژه تربیت دینی دارای نقاط قوت و ضعفی است که در متن مقاله بیان شد.

با توجه به یافته‌های پژوهش، به نظر می‌رسد مدرسان تربیت دینی بیشترین سهم را در موفقیت یا عدم موفقیت آموزش در فضای مجازی دارا هستند؛ لذا چالش مدیریت تدریس و آموزش توسط مدرس، تمام موارد و مباحث مطرح شده تاکنون را تحت الشعاع قرار می‌دهد.

به عبارت دیگر، توانمندی مدرسان به عنوان راهنمایی همیشه حاضر یا آنلاین که نیازهای دینی مخاطبان را به درستی شناسایی کرده و به موقع و با راهبردهایی مناسب به تعامل با متریان در فضای مجازی می‌پردازند، می‌تواند روحیه جستجوگری و پژوهش را در مخاطبان آموزش‌های دینی ایجاد کرده و رشد دهد. این امر نیز در گروی آن است که مربیان آموزش دینی به متربی خود به عنوان موجودی صاحب عقل، آزادی یا حریت و عزت نفس نگاه کنند و محتوای آموزشی خود را مبتنی بر این ویژگی‌ها و نیازهای دینی آن‌ها تولید کنند تا در امر تربیت دینی در فضای مجازی موفق باشند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. بازگان، عباس (۱۳۹۵). ارزشیابی آموزشی: مفاهیم، الگوها و فرایند عملیاتی. چاپ ۱۶. تهران: انتشارات سمت.
۳. تقوی‌نسب، نجمه. میر شاه‌جعفری، ابراهیم. و محمد نجفی (۱۳۸۸). ضرورت نوآوری در روش‌های تربیت دینی از منظر مبانی علمی، دینی و فلسفی. تربیت اسلامی. دوره ۴. شماره ۹: ۴۵-۲۵.
۴. حسین‌زاده، امیدعلی. و هاشم مشرفی (۱۳۸۹). تحلیل عاملی عوامل آسیب‌زای تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر). زن و مطالعات خانواده. دوره ۲. شماره ۷: ۶۰-۴۱.
۵. داوودی، محمد (۱۳۸۳). تربیت دینی. قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. رحیمی، علیرضا (۱۳۸۸). گزاره‌هایی اساسی در باب تعامل تربیت و فرهنگ عمومی. نامه پژوهش فرهنگی. دوره ۱۰. شماره ۷: ۷۱-۴۷.

۷. ساجدی، ابوالفضل (۱۳۸۴). دین‌گریزی چرا؟ دین‌گرایی چه‌سان. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۸. ساجدی، مهدی. و علی ایمان‌زاده (۱۳۸۶). چالش‌های اساسی تربیت دینی در فضای ریزوماتیک. علوم تربیتی و روانشناسی. دوره ۱۴. شماره ۳: ۲۰-۱.
۹. سراجی، فرهاد. حسینی، حمید. و عبدالرحیم سرودلیبر (۱۳۹۲). تعیین ملاک‌های سنجش اثربخشی دوره‌های آموزش مجازی حوزوی. نظریه و عمل در برنامه درسی. دوره ۱۰. شماره ۱: ۷۳-۱۰۰.
۱۰. شاه‌یگی، فرزانه. و سمانه نظری (۱۳۹۰). آموزش مجازی: مزایا و محدودیت‌ها. مجله مرکز مطالعات و توسعه آموزش علوم پزشکی یزد. دوره ۴. شماره ۱: ۵۴-۴۷.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۶). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: انتشارات بنیاد علمی و فکری علامه.
۱۲. کاظمیان، زیبا (۱۳۹۱). راهبردهای بنیادی تبلیغات در تعلیم آموزه‌های دینی و تربیت اسلامی. تربیت اسلامی. دوره ۷. شماره ۱۴: ۱۴۰-۱۲۳.
۱۳. کشاورز، سوسن (۱۳۸۷). شاخص‌ها و آسیب‌های تربیت دینی. تربیت اسلامی. دوره ۶. شماره ۳: ۱۲۲-۹۳.
۱۴. مدانلو، یاسمن. و فرانک سالاریان (۱۳۹۰). بررسی نقش دانشگاه‌های مجازی در دستیابی به اهداف آموزش عالی. فناوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی. دوره ۱. شماره ۴: ۱۵۱-۱۳۱.
۱۵. مقدم، علیرضا (۱۳۹۲). آموزش در فضای مجازی: پنجره‌ای میان رشته‌ای برای تولید دانش. مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی. دوره ۵. شماره ۴: ۱۵۹-۱۳۵.
۱۶. نصیری، فهیمه (۱۳۸۴). عوامل زیربنایی در استقرار نظام آموزش مجازی. پیک نور. دوره ۳. شماره ۲: ۹۹-۹۴.

۱۷. نوروزی، رضاعلی. و راضیه بدیعیان (۱۳۸۸). **الگوی روابط انسانی در تربیت**

دینی با تأکید بر سیره امام حسین علیه السلام. اندیشه دینی. پیاپی ۳۳: ۱۰۸-۹۱.

۱۸. وفایی نجار، علی. محمدی، مریم. خیابانی تنها، بهروز. و حسین ابراهیمی پور

(۱۳۹۰). **نگرش و عملکرد اعضای هیئت علمی نسبت به پیاده‌سازی**

نظام آموزش مجازی در دانشگاه علوم پزشکی مشهد. آموزش در علوم

پزشکی. دوره ۱۱. شماره ۲: ۱۲۷-۱۲۰.

. یعقوبی، جعفر. ملک‌محمدی، ایرج. ایروانی، هوشنگ. و محمد عطازان (۱۳۸۷).

ویژگی‌های مطلوب دانشجویان و اعضای هیئت علمی در یادگیری

الکترونیکی در آموزش عالی ایران: دیدگاه دانشجویان دوره‌های مجازی.

پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی. دوره ۱۴. شماره ۱: ۱۷۳-۱۵۹.

20. Facione P. Facion N. Giancarlo C. and S. Blohm (2002).

Teaching for Thinking. US: Insight Assessment and the California Academic Press.

21. Guiller J. Durdell A. and A. Ross (2008). **Peer**

Interaction and Critical Thinking: Face-to-Face or Online Discussion? Learning and Instruction, 18(2): 187-200.

22. - Levin, J (2009). **How Faith Heals: A Theoretical Model:**

<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/19272579>